

ՀԱՅԱՉԳԻՆԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՅՈԼՈՒՄԸ ԲԱՐՇԱՄԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔՈՒՄ

Հնագույն Բարշամ և հեթանոսական Բարշամին աստծու մասին տեղեկություններ քաղում ենք Մովսես Խորենացու, Ագաթանգեղոսի և Անանիա Շիրակացու աշխատություններից: Տիգրան Միջինի (պատմական Տիգրան Մեծ) նվաճումների արդյունքներից է մեր պատմահայրը համարում նաև այն, որ «Ինքն իջան է Միջագետս, եւ գտեալ անդ զԲարշամինայ զպատկերն, գոր ի փղոսկրէ եւ ի բիրտել կազմեալ էր արծաթով՝ հրամայէ տանել կանգնել յաւանին Թորդան»:¹ Թորդանի հեթանոսական տաճարը, ըստ Ագաթանգեղոսի, կործանել էին Գրիգոր Լուսավորիչն ու Տրդատ քազավորը. «Մեհեան անուանեալ սպիտակափառ դիցն Բարշամինայ. նախ զնա կործանէին. եւ զպատկեր նորին փշրէին»:² Այս աստծու վիպական զուգահեռ կերպարը ուղղակի *Բարշամ* է կոչվում: Բարշամի դեմ Արամ նահապետի տարած հաղթանակի առթիվ մեր պատմահայրը հաղորդում է հետևյալը. «Սմա ճակատու պատերազմի ի դիմի հարեալ Արամ, հալածական ընդ մէջ Կորդուաց ի դաշտն Ասորեստանի արկանէ, զբազումս ի նոցանէ սատակելով. իսկ Բարշամ առաջի զինակրաց նորա պատահեալ՝ մեռանի: Եւ զայս Բարշամ վասն իրոց արութեան բազում գործոց աստուածացուցեալ պաշտեցին Ասորիք ժամանակս յովսս»:³ Բարշամի մասին Անանիա Շիրակացին հաղորդում է հետևյալը. «Դարձեալ ոմանք յառաջնոցն Հայոց ասացին թէ՛ ի խիստ ճմրան Վահագն նախնի Հայոց գողացաւ զյարդ Բարշամայ ասորեստանեայց նախնոյ, գոր եւ մեք տվորեցաք բնախօսութեամբ Յարդագողի հետ անուանել»:⁴

Ինչպես տեսնում ենք, վերջին երկու հաղորդումներում պահպանված են Բարշամի աստվածային անցյալի վերհուշը և իր բուն անունը՝ *Բարշամ*: Մովսես Խորենացու առաջին հաղորդումից բխում է, որ Դարանաղի գավառի Թորդան բնակավայր է փոխադրված եղել քանաան-ամորեական Բաալ-շամեն/արամեաստորական Բել-շամին աստծու կուռքը: Ասորիք-Միջագետքում այս աստվածը նույնացված էր հունական Չևսի (սպա՝ հռոմեական Յուպիտերի) հետ:⁵ Նրա *Բաալ-շամեն* անունը, որը «Տեր երկնից» է նշանակում, դրա վկայությունն է: Փաստորեն նա զուգահեռն էր Դարանաղիի Անի ամրոցում պաշտվող հայոց Արամագրի, որը նույնպես նույնացված էր հունական Չևսի հետ. հմմտ. «զբազինն Չես դիցն Արամագրայ», «զՈղիմպիական պատկերն Դիոսի յամուրն Անի»:⁶ Այս դեպքում սպասելի էր, որ սեմական այդ աստծու կուռքը դրվեր Անիում, ոչ թե Թորդանում: Անիում չդրվելով հանդերձ՝ այն դրվել էր նույն Դարանաղի գավառում՝ Արամագրի պաշտամունքի կենտրոնական գավառում: Ինչի՞ մասին է խոսում սա: Կասկած լինել չի կարող, որ սեմական այդ աստվածը փոխարինել է «տեղական ինչ-որ աստվածության»:⁷ Կասկած լինել չի կարող նաև, որ տեղական-հայկական այդ աստվածության պաշտամունքը սերտ կապի մեջ է եղել Արամագրի պաշտամունքի հետ: Ըստ երևույթին, նա համարվել է Արամագրի մեկ այլ դրսևորումը:⁸

¹ Մովսիսի Խորենացու պատմություն Հայոց (այսուհետև՝ Խորենացի), Եր., 1981, Բ, ժղ:

² Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց (այսուհետև՝ Ագաթանգեղոս), Եր., 1983, ԳԹ, 784:

³ Խ ո ռ է ն ա ց ի, Ա, ժղ:

⁴ Ա ն ա ն ի ա Շ ի ր ա կ ա ց ի, Տիգրեագիտություն եւ տոմար, Եր., 1940, էջ 37:

⁵ И. Ш и ф м а н, А. Л у н д и н, Баалшамем, "Мифологический словарь", М., 1991, стр. 82.

⁶ Ա գ ա թ ա ն գ ե ղ ո ս, ԳԹ, 785, Խորենացի, Բ, ժղ:

⁷ Մ. Հ ա ռ ո թ յ ո ն յ ա ն, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Եր., 2001, էջ 46:

⁸ Ընչտ նույն կերպ Անահիտի մեկ այլ դրսևորումը պետք է համարվեր Նանեն, որի մեեյանը գտնվում էր Անահիտ մայր դիցուհու պաշտամունքի կենտրոնական գավառի՝ Եկեղիքի Թիլ ավանում (Ագաթանգեղոս, ԳԹ, 786): Մ. Հարությունյանի կարծիքով, Ասորիքից Հայաստան քափանցած դիցուհու պաշտամունքը ազդվել էր Անահիտի պաշտամունքից, իսկ նրա անունը «բաղարկվել մորը կամ մեծ մորը տրվող հայերեն Նանե (նան, նանի) բառի հետ» (Մ. Հարությունյան, նույնը):

Այս տեսանկյունից ուշագրավ են հետևյալ հանգամանքները: Խեթերը, Ամարո-պի աստծուց բացի, ունեին նաև «Հատիկի Ամարոպի աստված» (*U har-ši-har-ši-ia-aš*):⁹ Հայոց նոր առասպելաբանության մեջ Մուրբ Սարգիսը՝ հին հողմ-ամարոպային բնույթի աստվածների շատ գծերի ժառանգորդը, սերտ կապ ունի հացահատիկի պաշտամունքի հետ:¹⁰ Նույնպիսի բնույթ է ունեցել մեր Արամազդի դրսևորումներից մեկը՝ կունդ Արամազդը: Մովսես Խորենացին ասում է. «Ոչ Արամազդ որ, այլ ի կանոցողսն լսին լինել Արամազդ չորից ևս այլոց անուանեցելոց ոմանց Արամազդ. յորոց մի է եւ Կունդ ոմն Արամազդ»:¹¹ *Կունդ* բառին տարբեր բացատրություններ են տվել «քաջ»-ից մինչև «ճաղատ»:¹² Մեր կարծիքով, *կունդ*/*կունտ* բառը ռեզային տարբերակն է *կուտ* «հատ սերման, ունդ, ջամբ ի կերակուր թռչնոց», «կորիզ» բառի:¹³ Նշելով, որ հայերենում միևնույն բառի ռեզային տարբերակով հանդես գալու հանգամանքը հետին շրջանի հայերենում հաճախ հանդիպող երևույթ է (հմմտ. *լինզ*, *կանանչ*, *մենծ*, *մենք*, *քինք* և այլն), Հ.Աճառյանը նկատել է տալիս, որ դա խորթ չէր նաև հին հայերենին (հմմտ. «*մաչ, որից ռեզականի հավելմամբ՝ մանչ»):¹⁴ Բուսաշխարհի առնչությամբ ուշագրավ է *կունդ*-ից առաջացած *կնդել* բայը, որը նշանակում է նաև «փետել, ծառի բոլոր տերևները փրցնել»:¹⁵ Քանի որ կուտը, հունդը, կորիզը լեբլ են, հասկանալի է, թե ինչու *կուտ*-ի *կունտ*/*կունդ* տարբերակը նշանակում է «հերաքափ, ճաղատ»:

Բարշամին դիցանվան մեջ պարզ նկատելի են *Բարշամ* և *Բելշամին* անունների բաղադրման հետքերը, որովհետև սեմական *շ*-ի դիմաց առկա է հայկական *բ*-ն, իսկ բառավերջին պահպանված է սեմական անվան *-ին* վերջավորությունը: Ինչպես որ բաղադրված անուններից մեկը՝ *Բելշամին*-ը, սեմական ստուգաբանություն ունի, այնպես էլ մյուսը՝ *Բարշամ*-ը, հայկական ստուգաբանություն է ունենալու: Մեր կարծիքով, այն կազմված է **բարշ*- հիմքից և *-ամ* վերջածանցից: Հմմտ. *Արամ*, *Արզամ*, *Գեղամ*, *Կառնամ*, *Պասքամ* և այլն: Տեսնենք թե ինչ է նշանակում այս **բարշ*-ը: Հայերենում գործած մի օրինակաբանության համաձայն, *-րշ*- հնչյունակապակցությունն ստացվել է հ.-ե.-*rs*- հնչյունակապակցությունից. հմմտ. հ.-ե. **tors*->թորշ-ում, **trs*->թարշ-ամ:¹⁶ Ըստ այսմ, մեր **բարշ*-ը ենթադրում է հ.-ե. **bhrs*- նախածնը, որը ներկայացնում է ստորին ձայն-դարձը հ.-ե. **bhers*-ի (վերին ձայնդարձ): Վերջինիս հիմքում հ.-ե. **bher*- «սուր լինել» արմատն է, որով հնդեվրոպական հեռավոր անցյալում կազմվել են ընդդեմներ նշող բառեր (դրանց վայրի տեսակները ծակող քիստեր ունեին): Արմատի ստորին ձայն-դարձը «հացահատիկ» նշանակությամբ ժառանգ լեզուներում տվել է այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են՝ լատին. *far* «հաճար», հին իսլ. *barr* «ցորեն», հին իռլ. *bairen* «հաց», սերբախորվ. *bâr* «կորեկի տեսակ», բուլղար. *брашно* «այլուր», հին ռուս. *воропьно* «այլուրից պատրաստված ուտելիք», «սնունդ» (բարբ. ռուս. *воропьно* «աշորայի այլուր»):¹⁷

Բարշամի նախապես դրական կերպար լինելու մասին կարող են վկայել նույն **բարշ* հիմնակազմ բաղադրիչով կազմված հետևյալ բառերը: 1. *Բարշոկ*. Գր. Մազիստրոսի հիշատակած այս բառի համար ենթադրվում է «մեղմ, անոյշ» նշանակությունը:¹⁸ 2. «*Բարշոք* - գեղեցիկ» բառը վկայված է միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ում:¹⁹ Հավանաբար, այս բառերը նախնական **բարշուկ*-ի արտասանական տարբերակներն

⁹ «Keilschriftkunden aus Boghazköi», Hf. 1-30, Berlin, 1923-1939 (XXV, 23, IV, 45).

¹⁰ Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 364-365:

¹¹ Խ ո ռ ե ն ա ճ ի, Ա, լա:

¹² Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. II, Եր., 1973, էջ 659-660: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Աշխարհարար թարգմ. և մեկնաբանությունները Մտ. Մալխասյանի, Եր., 1981, էջ 103, 475 ծան. 92:

¹³ «Նոր բառգիրք հայկազնան լեզուի», հ. I, Եր., 1979, էջ 1124:

¹⁴ ՀԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 256:

¹⁵ ՀԱԲ, հ. II, էջ 659:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 156:

¹⁷ «Этимологический словарь славянских языков», т. II, М., 1975, стр. 212-213; т. III, М., 1976, стр. 131, 134-135; Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тб., 1984, стр. 872-873.

¹⁸ ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 428:

¹⁹ «Բառգիրք հայոց», Բնական բնագիրք, առաջարանը և ծանոթագրությունները՝ Հ.Ամալյանի, Եր., 1975, էջ 52:

են (*բարշուկ<բարշուկ) նվազական-փաղաքշական –ուկ վերջածանցի հավելումով): Կարևորը հիմնականում *բարշ-ին վերագրված «մեղմ, անուշ, գեղեցիկ» նշանակություններն են: Ըստ երևույթին, նախնական Բարշամը, լինելով հացահատիկի անձնավորում աստվածություն, ըմբռնվել է նաև այդպիսին: Առասպելաբանական մտածողությամբ բույսերը և, մասնավորապես, հացագգի բույսերը անձնավորվում էին գեղեցիկ պատանու կամ երիտասարդի տեսքով: Հիշենք, որ մեր Արան կրում էր *Գեղեցիկ* մականիքը,²⁰ իսկ նա «հայոց մեռնող-հառնող աստվածությունն է՝ բուսաշխարհին, մասնավորապես հացահատիկներին ու հողին առնչվող»:²¹ Այսպիսով, հաստատվում է, որ Բարշամը եղել է հայոց հնագույն աստվածներից մեկը, իսկ նրա անվան հիմքում ընկած է հ.ե. *bher- արմատը «հացահատիկ» է նշանակել: «Հացահատիկ» նշանակող բառից հացահատիկի անձնավորում աստվածության անվան առաջացման մեկ ուրիշ օրինակ է *Շարայ* դիցանունը: Հացառատ Շիրակի և նրա բնակչության անվանադիր համարված²² Շարայի անունը ծագումնաբանական կապի մեջ է *աշարայ/աշորայ* (Արցախում՝ *շարա*) բառի հետ²³ (հմմտ. Շիրակի հետ Կամսարական նախարարական տոհմի տիրույթը կազմած հարևան գավառի *Աշարունիք* և *Աշորնէք* համահիմք անունները):

Հացահատիկն անձնավորող և բուսաշխարհի ներկայացուցիչ համարված աստվածը, բնականաբար, ի սկզբանե աստրեստանցի և թշնամի չէր կարող ըմբռնվել: Բարշամը հակառակորդ կարող էր ըմբռնվել միայն Արեգ/Վահագն աստծու երկրպագուների կողմից՝ վերջինիս հետ ունեցած բախման մասին պատմող առասպելաբանական դրվագի պատճառով: Այդ դրվագը ևս խոսում է Բարշամի ամպրոպային բնույթի մասին, որովհետև արտացոլում է հնդեվրոպական արևային և ամպրոպային երկու գլխավոր աստվածությունների հակամարտության առասպելը: «Ռիզվեդայում» այն արտացոլված է արևային Սուրյայի և ամպրոպային Ինդրայի բախման դրվագում:²⁴ Այդպիսի մի պայքարի վերհուշ է պահպանել ամպրոպային Մանասարի և արևային Բաղրասարի մեռնամարտի դրվագը «Մասնա ծոեր»-ում: Անանիա Շիրակացու հաղորդած առասպելում Կաթնածիրի նաև *Հարդագողի հետք* անվանումը բացատրվում է Բարշամից Վահագնի գողացած հարդի թողած հետքով: Իսկ հարդը՝ ցորենի, գարու և այլնի կախելու ընթացքում առաջացած «ավելցուկը», կարող էր գտնվել միայն հացագգի բույսեր մշակողի մոտ, որպիսին էր Բարշամը: Իսկ արևաբնույթի աստվածների՝ երկնային հովիվների (հմմտ. Հելիոս և Ապոլոն),²⁵ եղջերավոր անասունները դրա կարիքը զգալու էին, մանավանդ, «ի խիստ ձմրան»: Ուրեմն, հայոց հնագույն այս առասպելում արտացոլված է նաև վաղ հողագործների և վաղ անասնապահների միջև ընթացած մրցապայքարը: Ի դեպ, այն արտացոլված է նաև շումերական «Ինաննա-Իումուզի» առասպելում: Համաձայն դրա՝ Ինաննա դիցուհին (մեր Աստղիկի համարժեքը) երկու թեկնածու-փեսացուներից նախապատվությունը տվել էր հողագործ Էնկիմդուին, բայց արևի աստված Ուտուի միջամտությունից հետո փոխել էր իր որոշումը՝ հօգուտ հովիվ Դումուզիի»²⁶ (հիշենք, որ Աստղիկի ընտրյալը Վահագնն էր):

Բարշամն, ըստ ամենայնի, եղել է ծագումնաբանական նախորդը Կունդ Արամազդի: Վերջինիս առիթով նշենք, որ նախքան մկրտվելը Տրդատ 3-րդը, հավանաբար, փորձ էր արել մեկ միասնական Արամազդի պաշտամունք սահմանելու, որովհետև *մեծ և արի, երկնքի և երկրի արարիչ, դիցահայր*²⁷ Արամազդի անունից իր ժողովրդին մաղթում էր «լիութիւն պարարտութեան»:²⁸ Բնականաբար, այս բարենաղթությունն արվելու

²⁰ *Խ ն ր ե ն ա գ ի, Ա, Ժն:*

²¹ *Ա. Հ ա ր ո թ յ ո ն յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 26-27:*

²² *Խ ն ր ե ն ա գ ի, Ա, Ժբ, Բ, դ:*

²³ *Ա. Պ ե տ ր ո ս յ ա ն, Հացագգիների մշակութային և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդաբանության, Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1981, թիվ 3, էջ 187:*

²⁴ *Rgv. I, 175, 4; IV, 30, 4; X, 43, 5; "Ригведа. Мандаы I-IV", М., 1989, стр. 218, 393; В. Топоров, Сурья, "Мифы народов мира", т. II, М., 1988, стр. 478.*

²⁵ *А. Л о с е в, Аполлон, "Мифологический словарь", стр. 52, 53; А. Тахо-Годи, Гелиос, см. там же, էջ 145; М. Соколов, Пастух, "Мифы народов мира", т. II, стр. 292.*

²⁶ *В. А ф а н а с ь е в а, Инанна, "Мифологический словарь", стр. 244.*

²⁷ *Ա գ ա թ ա ն զ ե ղ ո ս, Ե, 53, 2, 68, ԺԲ, 127, ՃԹ, 785:*

²⁸ *Ա գ ա թ ա ն զ ե ղ ո ս, ԺԲ, 127:*

էր Կունդ Արամազդի անունից, որովհետև պարարտ-ը նաև «արգավանդ, բերրի, բարգավաճ» է նշանակում, իսկ բարբառներում նաև «տուճացած (կանաչեղեն, բույս)», «դալար, թարմ (ծաղիկ)»:²⁹ Բուսականության, մասնավորապես հացահատիկի առնչությամբ ուշադրության են արժանի ՆՀԲ-ում բերված հետևյալ օրինակները. «Դաշտ քո լցին պարարտութեամբ», «Կերակրեաց գնոսա ի պարարտութենէ ցորենոյ»:³⁰

Վահագն (Արեգ) և Բարշամ (Կունդ Արամազդ) առասպելաբանական առճակատման «պատմականացումը» սկսվել էր ավելի վաղ՝ նախքան Բել-շամինի կուռքի փոխադրումը Հայաստան: Պատահաբար չէ, որ Մովսես Խորենացու վերաբերյալ երկրորդ հաղորդման մեջ Բարշամի հակառակորդի դերում հանդես է գալիս ոչ թե «հայոց նախնի Վահագնը», այլ նախնի Արամը, որի անունը նույնական է Ուրարտուի (մեզ հայտնի) առաջին թագավորի Arame//Aramu անվան հետ:³¹ Ընդ որում, Արամ նահապետի պատմական նախատիպերը ընդարձակ նվաճումներ իրագործած ուրարտական հզոր թագավորներն են (Իշպուիմիից մինչև Ռուսա II):³² Հայտնի է, որ Արևի աստվածը (^DUTU, ^DSiuini) ուրարտական թագավորների տոհմիկ աստվածներից էր, արքայատոհմի հովանավոր աստվածներից մեկը,³³ իսկ նախքան Խալդիի բարձրացումը՝ նաև պետության գերագույն աստվածը:³⁴ Նա Վահագնի նախորդ արևաբնույթ աստվածն էր, որով էլ իր բացատրությունն է ստանում Բարշամի հակառակորդի դերում Վահագնի փոխարինումը Արամ նահապետով՝ մի կերպարով, որի նախատիպ ուրարտական թագավորներն ըմբռնվել են որպես Արևաստծու երկրային մարմնավորումներ:³⁵ Նույն կերպ միջագետքյան-ասորիցյան Բել-շամինի երկրային մարմնավորումներն համարված ասորեստանցի թագավորները Բել-շամինի և Բարշամի նույնացումից հետո դարձել են պատմական նախատիպերը հայոց կողմից ասորեստանցի ըմբռնված Բարշամի կերպարի: Այսպես է հայ բանահյուսության մեջ Բարշամն ընկալվել որպես «ասորեստանեայց նախնի»:

Բարշամը բուսաշխարհի հետ սերտորեն կապված է ոչ միայն իր, այլև իր սրբատեղիի՝ Թորդան ավանի անվան միջոցով: Թորդան//Թորթան անունը կրող բնակավայրեր կային թե՛ Դարբանաղի գավառում, թե՛ Բասենան գավառում:³⁶ Դրանք կազմված են -ան տեղանվանակերտով (հմմտ. *Ագասան, Դերջան, Երեսան, Շաարշան* և այլն)՝ *թորդ* // *թորթ* հիմքից: Բուսաշխարհին վերաբերող այս հիմքը առկա է նաև հետևյալ բառերում. *թորթ*//*թորթն* «մի տեսակ վայրի բույս է. մարեմխտա, եզնալեզու, զվիրակ», «կոտեմի նման մի բույս»,³⁷ *թորթիկ* (<*թորթ-իկ*) «վայրի բանջար բույսի անուն, տերևներով, որ առավելապես բուսում է արտերի մեջ և որից աղցան են շինում կամ յուղով ու ձվով տապակում»,³⁸ *թորթոշ* (<*թորթ-ոշ*. հմմտ. *դանդալ-ոշ, դող-ոշ, մոթ-ոշ* և այլն) «տուճացած, զարգացած (բույս)», «հոտոթի, ուռճացած, բերրի»:³⁹ Ըստ երևույթին, միջնաձայն -*ր*-ի անկումով է ստեղծվել *թորթոշ* (<**թորթ-ոշ*) բառը, որը նշանակում է «շրեշ բույսը, մի տեսակ լեռնային ուտելի բույս»:⁴⁰ Այս բառերի հիմք *թորթ*-ը համարվում է հուսալի

²⁹ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. II, Եր., 1981, էջ 630: ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 57-58:

³⁰ ՆՀԲ, հ. II, էջ 630:

³¹ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետև՝ ՀԼ ՊՆԺ), Եր., 1987, էջ 441: Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. I, Եր., 1966, էջ 54:

³² Մ. Պ ե տ ը ո ս յ ա ն, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, Եր., 2006, էջ 175-177:

³³ Մ. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 44-46:

³⁴ Մ. Պ ե տ ը ո ս յ ա ն, Նախնական Ուրարտուի գլխավոր աստծու հարցի շուրջ, «Գ. ՊՄԻ գիտ. աշխ. ժողովածու», հ. II, Գյումրի, 1994, էջ 226-231, Նույնի, Արևի աստվածը վաղ Ուրարտուի կրոնական քաղաքականության մեջ, ՊԲՀ, 2005, թիվ 3, էջ 241-246:

³⁵ Մ. Պ ե տ ը ո ս յ ա ն, Արևի աստվածը..., էջ 237-240:

³⁶ Թ. Հ ա կ ո թ յ ա ն, Մտ. Մ ե լ ի թ - Բ ա խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա ը ս ե ղ յ ա ն, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետև՝ ՏԲ), հ. I, Եր., 1986, էջ 611, հ. II, 1988, էջ 475:

³⁷ ՀԲԲ, հ. II, էջ 120, ՀԱԲ, հ. II, էջ 200:

³⁸ ՀԲԲ, հ. II, էջ 120:

³⁹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 200, ՀԲԲ, հ. II, էջ 120:

⁴⁰ ՀԱԲ, հ. II, էջ 193, հ. III, էջ 544:

ստուգաբանություն չունեցող բառ,⁴¹ այսուհանդերձ, այն կարելի է ծագած համարել հ.ե. *pter- արմատի միջին ձայնդարձից՝ -t- ածականով: Նույն արմատի վերին ձայնդարձը նույն -t- ածականով ներկայացված է ի դեմս *թերթ* բառի,⁴² որը նշանակում է «ծաղկի, բույսի, տերևի, թղթի, որևէ բարակ թիթեղի թերթ»:⁴³ Նույն *թորթ/*թորդ հիմքն է առկա նաև Տայքի *Թորթում*//*Թորդում* (նաև *Թորթում*, *Թորդում*) կոչված բնակավայրի և նույնանուն գավառի անվան մեջ. *Թորթ-ում* հմմտ. սեպագրությամբ ավանդված Kalaruma, Tarkuma, zalpuma և այլ տեղանունների –um(a) բաղադրիչները:

*Bars/**Բարշ* բաղադրիչով հայտնի առաջին տեղանունը արձանագրված է Ասորեստանի Թիզլաթիալասար 1-ին թագավորի կողմից Նաիրի ցեղամիության դեմ մ.թ.ա. 1112թ. ձեռնարկած արշավանքի նկարագրության մեջ:⁴⁴ Նա պատմում է նաիրյան 23 երկրների «թագավորների» դեմ իր տարած հաղթանակի մասին:⁴⁵ Նաիրյան այդ երկրներից վերջինը հիշատակված *Daiāeni*-ն հստակ տեղադրություն ունի՝ դա հետագա Տայքն է ճորոխի միջին հոսանքի շրջանում:⁴⁶ Նախավերջինն հիշատակված նաիրյան երկիրը *Abarsiuni*-ն է, որը, ենթադրաբար, տեղորոշվում է *Daiāeni*//*Տայքից* անմիջապես հարավ,⁴⁷ այսինքն՝ հետագա Կարին և Բասեան գավառների տարածքում:⁴⁸ *Abarsiuni* երկրանունը տրոհելով *A-bars-iuni* բաղադրիչների, մենք նրա երկրորդ՝ -bars-, բաղադրիչը արմատակիցն ենք համարում *Բարշամ* դիցանվան: *A-bars-iuni* բաղադրիչների տրոհելիս, այս երկրանվան առաջին՝ a-, բաղադրիչը կարելի է համարել նախահավելվածական ձայնավոր, իսկ երրորդ՝ -iuni, բաղադրիչը նույնացնել հայերեն –*իւն* վերջածանցի հետ: Հնդեվրոպական ծագումով այս վերջածանցը⁴⁹ առկա է *աճիւն*, *աիւն*, *հերիւն*, *մրջիւն*⁵⁰ և այլ բառերում, սեպագրությամբ ավանդված հայկական *Danziun*, *Zanziuna* և այլ տեղանուններում:

Բասեան գավառը, Կարինի հետ միասին, հնագույն Արարսիունի երկրի մասը կազմելու մասին է խոսում նրա *Բասեան* անունը՝ բաղկացած *Բաս-* հիմքից և *-եան* վերջածանցից: Հայերեն *-եան* վերջածանցին վերագրելով տարբեր (հնդեվրոպական-իրանական և հնդեվրոպական-հայկական) ծագում՝ Գ. Ջահուկյանը ուշադրություն է հրավիրում հետևյալ հանգամանքի վրա. «ծագմամբ սրա հետ կապված⁵¹ է արդյոք *-եան(-ք)* հավաքականը՝ *գործեան*, *գրեան(-ք)*, այլև *խոզեան*, *մոզեան* և այլն:»⁵¹ *Բասեանը* տեղանվան կազմության տեսանկյունից հմմտ. *Հաշտեանը*, *Թառձեանը*, *Խորձեանը* տեղանունները:⁵² *Բասեան* տեղանվան *Բասեանը* տարբերակը խոսում է իր ցեղանվանական ծագման մասին: *Բասեան* ցեղանուն-տեղանվան հիմնականում *բաս* բաղադրիչը կարող էր առաջանալ հնագույն *bars-ից՝ -r-ի վաղ անկումով (հմմտ. նույնպիսի անկման դեպքերը հետագա հայերենի մի շարք բառերում. *մրսիլ*>*մսիլ*, *դուրս*>*դուս*, *ներս*>*նես*, *խարշել*>*խաշել* և այլն):⁵³ Իսկ այդ նույն *bars- (<h.-ե. bhrs- «հացահատիկ») նախաձևն էր, ինչպես տեսանք, առկա *Abarsiuni* երկրանվան և *Բարշամ* դիցանվան մեջ:

⁴¹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 200:

⁴² Նույն տեղում, էջ 175, 185:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 175:

⁴⁴ В. Яковсон, Месопотамия в XVI-XI вв. до н. э., «История древнего мира. Ранняя древность», М., 1989, стр. 208.

⁴⁵ И. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, «Вестник древней истории», 1951, 2, № 10, 11; Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. I, Եր., 1981, էջ 19-20:

⁴⁶ Н. Арутюнян, Бивальни (Урарту), Ер., 1970, стр. 145, 45, 48; Նույնի, Топонимика Урарту (այսուհետև՝ ТУ), Ер., 1985, стр. 70-71.

⁴⁷ ТУ, стр. 7.

⁴⁸ Ս.Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 44, 58, 106, 110:

⁴⁹ ՀԼՊՆԺ, էջ 238-239:

⁵⁰ ՀԱԲ, հ. I, էջ 360, հ. III, էջ 86, 371:

⁵¹ ՀԼՊՆԺ, էջ 355:

⁵² Гр. Капанцян, Историко-лингвистические работы, т. II, Ер., 1975, стр. 171.

⁵³ ՀԱԲ, հ. III, էջ 371, 444, հ. I, էջ 686, հ. II, էջ 347: Տայքի Սևեաց փոքր գավառանունը արձանագրել է և հնչյունի նախորդած *ր-ի* անկման մի վաղ օրինակ: Գավառի կենտրոնատեղի բնակավայրի Արսիս (այժմ՝ Էրսիս) անվան մեջ *ր-ն* դեռևս պահպանվում էր (Ս.Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 40, 110):

Բասեան տեղանունն ունէր *Բասան* (նույնպէս հին) և *Բասեն* (համեմատաբար նոր) տարբերակները և: Փավստոս Բուզանդի վկայութեամբ Խոսրով Կոտակ քաղաքի (330-338թթ.) հրամանով Վաչե սպարապետը սրածել էր այս զավառի խռովարար Որդունի նախարարական տոհմը, որի Որդորու բուն գյուղը «ամենայն սահմանօքն հանդերձ» հանձնել էին Բասեան//Բասանի եպիսկոպոսին, «որ ինքն իսկ է յերկրին Բասանու»: ⁵⁴ *Բասան*-ը որպէս հասարակ անուն մեկ անգամ էլ հիշատակված է միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ում. «*Բասան*- տունկ հզօր, կամ տունկ աստուծոյ»: ⁵⁵ *Տունկ* բառը դեռևս վաղ գրաբարում թե՛ «ծառ, թուփ, բույս» է նշանակել, թե՛ «սերմ, ցանք», որովհետև նրա *տնկել* բայական ձևը նշանակում էր նաև «սերմանել, ցանել»: ⁵⁶ *Բասան* բառին տրված վերոբերյալ բացատրությունները անվարան կերպով կարող ենք վերագրել նաև *Բասան*//*Բասեան* տեղանվանը և համարել հետևանքը Բաս-ան//Բաս-եան (<*bars- <h.-ե. *bhrs-) լեզվաբանական կապի: Փոխանցման միջանկյալ օղակն է արտացոլում հին հույների կողմից Բասեանի բնակչությանը տրված *Փաստաու* ⁵⁷ (*Փաս-տա-ու*//*Բաս-եան-ք*) անունը, որը վկայում է տեղանվան *բաս- բաղադրիչի հ.-ե. *bh-ով սկսվելու, ուրեմն, նաև *բաս- <*bars- <h.-ե. *bhrs- անցման օրինաչափ լինելու օգտին (հ.-ե. *bh- >հայ. բ, հուն. փ): ⁵⁸ *A-bar-siuni* և *Բասեան* տեղանունները հ.-ե. *bhrs- «հացահատիկ» նախածկին հանգող իրենց բաղադրիչներով, Բասեանի *Թորդան*//*Թորթան* տեղանվան հետ միասին խոսում են տեղում հացազգի բույսերի մշակութային, դրանց և Բարշամի պաշտամունքի խոր արմատների մասին: Մշակութային առթիվ հիշենք, որ հայ շինականի ջանադիր աշխատանքի շնորհիվ՝ ընդհուպ Մեծ եղեռնը, Բասեանը եղել է հացառատ և հացառաք զավառ: Իզուր չէր թուրքական առածն ասում. «Թորթումի պես մառան ունենամ, Բասենի պես՝ ամբար»:⁵⁹

Բարշամ(ին)ի կրած *Սպիտակափառ* մակդիրը բացատրվել է նրա բազմը փղոսկրից, բյուրեղից և արծաթից պատրաստված լինելու հանգամանքով:⁶⁰ Կարծում ենք, որ, ընդհակառակը, նրա կրած *Սպիտակափառ* մակդիրն է պատճառ դարձել, որ նրա կուռքը («զպատկերն») պատրաստվեր «ի փղոսկրէ եւ ի բիրեղէ՝ կազմեալ արծաթով»: ⁶¹ Իսկ *Սպիտակափառ* նշանակում է «սպիտակաքաղանք», որովհետև *սպիտակա-փառ* բառի երրորդ բաղադրիչը՝ *փառ*-ը, նշանակում է «շապիկ, բարակ մաշկ, քաղանք»: ⁶² Կարծում ենք, որ խոսքը Բարշամ(ին)ի բուսական դրսևորումներից մեկի՝ քոփկ ցորենի մասին է: Քոփկ ցորենի հասկը, ի տարբերություն կարմրահատ ցորենի, քիստեր չունի, այն երկար ու սպիտակ է, ինչպէս սպիտակ էր նաև նրանից պատրաստված բասենյան քոփկ լավաշը:⁶³

Արևմտյան Եփրատի վերնագավառը բռնած Կարին գավառը ⁶⁴ նույնպէս հնագույն ժամանակներից հայտնի է եղել որպէս հացառաք կենտրոն: Այստեղ էր գտնվում խեթական արձանագրություններից հայտնի հայասական ⁶⁵ *Arzija* քաղաքը, ⁶⁵ որի անունով երբեմն նրա շրջանը ևս կոչվում էր «*Arzija* քաղաքի երկիր»:⁶⁶ Այստեղից,

⁵⁴ Փատստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1987, Գ, դ:

⁵⁵ Բառգիրք հայոց, էջ 50:

⁵⁶ ՆՎԲ, հ. II, Եր., 1981, էջ 885, 891:

⁵⁷ X e n., *Anabasis*, IV, VI, 5; VII, VIII, 25.

⁵⁸ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 85:

⁵⁹ Գ. Հ ա կ ո թ յ ա ն, Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Եր., 1974, էջ 14: Հայտնի է, որ Թորթումի գավառում «Հացահատիկի մշակությունը քիչ տեղ էր գրավում, դրան հակառակ, ձորահովիտներում ու նախալեռնային վայրերում տարածված էր այգեգործությունն ու պտղաբուծությունը» (ՏԲ, հ. II, Եր., 1988, էջ 476):

⁶⁰ Н. Э м и н, *Очерк религии и верований языческих армян*, М., 1866, стр. 24; Ազաբանգեղոս, Հայոց պատմություն, Աշխարհարար քարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 1983, էջ 519, ծան. 441:

⁶¹ Խ ո թ ե ն ա ճ ի, Բ, ժդ:

⁶² ՆՎԲ, հ. II, էջ 932:

⁶³ Գ. Հ ա կ ո թ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 77:

⁶⁴ Ա. Ե թ ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 58:

⁶⁵ В. Х а ч а т р я н, *Восточные провинции Хеттской империи*, Ер., 1971, стр. 64-67, 139-141.

⁶⁶ Ա. Ք ո ս յ ա ն, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Եր., 2004, էջ 42, 43:

Արևմտյան Եփրատով հացահատիկ առաքելու վերաբերյալ խեթական արձանագրություններից մեկում պահպանված է հետևյալ տեղեկությունը. «Բիտիյարիզա քաղաքից նավերը Մամուխա քաղաք բերքը հասցրին առաջին ուղերթով հետևյալ կերպ... քանի որ ջուրը ծանծաղ էր, սպա Բիտիյարիզա քաղաքում նավերին բարձեցին հետևյալ քանակությամբ. [առաջին ուղերթով] 120 չափ գարի, իսկ երկրորդ ուղերթով՝ 130 չափ հաճար: Հազար հիսունչորս զինվոր նախապես լաստերը բեռնավորում են Արցիյա քաղաքում»:⁶⁷ Ուրեմն, Արցիյա քաղաքից գետի հոսանքն ի վայր լաստերով (կամ մակույկներով) հացահատիկը հասցվում էր Բիտիյարիզա//Պիտիյարիզա՝ հետագա Բթառիճ, որտեղ այն բարձելով նավերին հասցնում էին Արևմտյան Եփրատի մեծ ոլորանի շրջանում գտնվող Մամուխա:⁶⁸

Հայաստանյան Արցիյա//Arziia բնակավայրը հետագա Արծնն է, որի անունը՝ իր *արծ-* բաղադրիչով նույնական է Arziia-ի *arz-* բաղադրիչի հետ (մի դեպքում հավելված է *-ն* մասնիկը, մյուսում՝ *ii* ածականակերտ վերջածանցը):⁶⁹ *Arz-//Արծ-* արմատը նույնն է *արծաթ* բառի *արծ-* բաղադրիչի հետ՝ ծագած հ.-ե. **arg-*՝ «փայլել» արմատից. հմմտ. ազգակից լեզուների նույնարմատ բառերից հին հնդկ. *raṣatá-* «արծաթ, արծաթագույն», «սպիտակ», հին պարս. *Ardata*, թոխար. *arkjant*, հուն. *ἀργυρος*, լատին. *argentum* «արծաթ»:⁷⁰ Հ.-ե. **arg-*ը առկա է նաև ազգակից լեզուների հետևյալ բառերում. խեթ. *harki*, թոխար. *U arki*, թոխար. *F arkwi*, հուն. *ἀργές*, հին հնդկ. *árjuna-*, որոնք նշանակում են «սպիտակ», «պայծառ (գույնով)»:⁷¹ Ընդ որում, «արծաթ»-ի և «սպիտակ»-ի լեզվաբանական-տրամաբանական կապի վկաները հին հնդկ. *rajatá-* և խեթերեն *harki* բառերն են, որոնք թե՛ «արծաթ» են նշանակում, թե՛ «սպիտակ»:⁷² Քանի որ հետագա Կարին գավառը ևս ընդգրկած *Abarsiumi* հնագույն անվան մեջ առկա է **bars-//Բարշ* «հացահատիկ» բառը, սպա գավառի և հնագույն կենտրոնի Arziia անվան մեջ էլ կարելի է տեսնել քռիկ ցորենի և նրա անձնավորում Բարշամ աստծու *սպիտակափառ*՝ «սպիտակաթաղանթ» մակդիրի համարժեքը (մանավանդ որ Arziia, *Արծն* տեղանունները և *արծաթ* բառը արմատակիցներ են, իսկ Բարշամի մի կտորը «կազմնալ էր արծաթով»):

Հնագույն աստվածությունները իրենց սրբատեղի բնակավայրերի հետ կապված էին ոչ միայն իրենց պաշտամունքի ծիսական կողմով, այլև հաճախ դրանց անունների մեջ իրենց էության կամ գործառույթի այս կամ այն կողմի դրսևորումով: Ապացուցված է, որ դեռևս Հայաստանում կային այնպիսի բնակավայրեր, որոնք լինելով հայաստանյան (հնագույն հայկական) այս կամ այն աստծու սրբատեղիները՝ կրում էին այդ աստվածների հայտնի մակդիրները: Այդպիսի բնակավայրերից էր, օրինակ, ^{URU} *Arniia*-ն, որը ամայրոպային բնույթի աստվածներից մեկի՝ ^dU-ի (գաղափարագիր է) պաշտամունքի կենտրոնատեղին էր:⁷³ *Arn-ii*ա բաղադրիչներից կազմված տեղանվան մեջ *-ii*ա-ն հնդեվրոպական ծագումով վերոհիշյալ ածականակերտ-տեղանվանակերտ վերջածանց է, իսկ *Arn-* հիմքը հայերեն *ամն* բառն է:⁷⁴ Այս բառը հնդեվրոպական ծագումով *այր* «տղամարդ», «ամուսին», «արի, քաջ, կտրիճ» բառի ածանցյալն է. հմմտ. *ամն տալ* «ամուսնանալ», *ամնաբար* «արիաբար», *ամնացի* բառերը,⁷⁵ նաև նույնարմատ *ամն* «արու վայրի ոչխար» բառը:⁷⁶ Հեթանոսական Արամագդի (Արամագդ-Չևսի)

⁶⁷ KUB, XXXI, 79, I, 4-13, B. *Хачатрян*, նշվ. աշխ., էջ 64:

⁶⁸ B. *Х а ч а т р я н*, նշվ. աշխ., էջ 65, 67, 139-140:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 67, ծան. 167: Հնդեվրոպական ծագումով այս վերջածանցը *-ii*ա և *-ia* տեսքով առկա է խեթական, ասորեստանյան, ուրարտական սեպագիր արձանագրություններից հայտնի Հայկական լեռնաշխարհի ուրիշ բազմաթիվ տեղանուններում ևս, իսկ *-ի* տեղանվանակերտի տեսքով պահպանված է *Լոռի*, *Կարբի*, *Կումայրի*, *Տրի*, *Փարսի* և այլ տեղանուններում:

⁷⁰ ՀԱԲ, հ. I, էջ 317-318:

⁷¹ ИЯИ, т. II, стр. 713.

⁷² Նույնը:

⁷³ KUB, XXVI, 39, IV, 29.

⁷⁴ U. Պ Ե տ ը ո ս յ ա ն, Գասերը և եռադասության դրսևորումները հին Հայաստանում, էջ 336-337:

⁷⁵ ՀԱԲ, հ. I, էջ 172-173:

⁷⁶ ՀԱԲ, հ. I, էջ 261:

արի մակդիրը⁷⁷ նույնպիսի ծագում և նույնպիսի իմաստ ունի. *արի* < *այր-ի*: Ըստ երևույթին, հեթանոս հայերի ամպրոպային աստվածը (Արամագո-Չևաը) իր արի մակդիրը ժառանգել է հայասական նույնաբնույթ նախորդից, որի մակդիրը մեզ է հասել նրա սրբավայր քաղաքի Arniia անվան մեջ:

Խեթական նույն արձանագրության մեջ հիշատակված են նաև ամպրոպային բնույթի հայասական մեկ այլ աստված՝ ^dU.takšanna-ն, և նրա սրբազան քաղաքը՝ Arhita-ն:⁷⁸ Այս աստծու takšanna//*taksana մակդիրի հիմքում հ.-ե. *tek- արմատն⁷⁹ է՝ հիմքը հայերեն *թեքել* «կռնով կոկել, շինել, սրել» բառի,⁸⁰ իսկ -ana վերջավորությունը նույնական է հայերեն -ան վերջածանցի հետ (հմմտ. *խցան, կռան, քացան, փական* և այլն): Անկասկած, ամպրոպային բնույթի այս աստվածը եղել է դարբին աստված՝ դարբնության և արհեստագործության հովանավոր աստված: Ուրեմն, նրա հիշյալ մակդիրի իմաստային կրկնորդն է նրա սրբավայր քաղաքի Arhita (<*arh-ita) անունը: Մրա առաջին բաղադրիչը արմատակիցն է հայերեն *արհեստ* (<արհ-եստ) բառի,⁸¹ իսկ երկրորդ բաղադրիչը նույնական է հայերեն -իք վերջածանցի հետ:⁸²

Ամենայն հավանականությամբ, աստծու կրած մակդիրով նրա պաշտամունքի կենտրոնատեղի բնակավայրի անվանադրման երևույթի պատճառը եղել է այդ բնակավայրում գտնված նույն աստծու սրբատեղիի կրած համապատասխան անունը: Այսինքն՝ աստծու մակդիրով նախ կոչվել է իր սրբատեղին, ապա՝ վերջինիս կից բնակավայրը: Այս առթիվ հիշենք, որ այդ օրինաչափությունը գործել է բազում դարեր՝ իրեն զգալ տալով անգամ մեր օրերում: Օրինակ, Վաղարշապատ քաղաքի *Էջմիածին* անվանակոչության համար հիմք է ծառայել Վաղարշապատում գտնվող Մայր տաճարի կրած Բրիտանի *Էջմիածին* մակդիրը, իսկ Գյումրի քաղաքի նաև *Յոթվերքին քաղաքը* (ըստ ջավախեցիների) կոչվելու պատճառը տեղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու *Յոթ վերք* ժողովրդական անունն է՝ Սուրբ Աստվածածնի համապատասխան մակդիրը:

Հայասական դիցարանի 14 աստվածություններից⁸³ երեքը ամպրոպային բնույթի աստվածություններ էին կամ նույն *Ամպրոպի* աստծու երեք տարբեր դրսևորումները:⁸⁴ Դրանցից երկուսին արդեն ծանոթ ենք: Ինչպես տեսանք, դրանցից ^dU գաղափարագրի տակ հանդես եկած աստվածը բացահայտ (անխառն) ամպրոպային բնույթ ունեցող աստվածություն էր՝ առնականությունը կրող ռազմիկ աստված, իսկ ^dU.takšanna-ն ամպրոպային գծերով օժտված դարբին աստված էր: Բայց հայասական դիցարանը զլխավորում էր ոչ թե սրանցից որևէ մեկը, այլ ^dU.GUR աստվածը: Ո՞վ էր այս գաղափարագրի տակ թաքնված և ամպրոպային (^dU) գծերով օժտված աստվածը, ինչպիսի՞ լրացուցիչ գծեր ունեւր նա: Այս նույն գաղափարագրի տակ հանդես եկած աստվածություն կար նաև խոտիական դիցարանում, որտեղ այդ աստվածը նույնացվում էր ընդերքի/անդրշիրիմյան աշխարհի շումերական Ներգալ աստծու հետ:⁸⁵ Խոտիական Արապխայում նրան էր ձոնված հունձի ամիսը:⁸⁶ Ըստ այսմ, պատահական չէ,

⁷⁷ *U q a p w a n q e n u, Ե, 53, 2, 68, ԺԲ, 127:*

⁷⁸ *KUB, XXVI, 39, IV, 32.*

⁷⁹ *Ս. Պ Ե Տ Ր Ո Ս Յ Ա Ն, Մուրսիի I-ի արևելյան արշավանքի երթուղին, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IV, Գյումրի, 2001, էջ 55-56:*

⁸⁰ *ՀԱԲ, հ. II, էջ 178-179:*

⁸¹ *Ս. Պ Ե Տ Ր Ո Ս Յ Ա Ն, նշվ. աշխ., էջ 56*

⁸² *Հավանաբար, գալիք, քիրիք, կնճիք, սամիք բառերում, Արտիք, Բրիք, Գնիք, Չուիք և այլ անձնանուններում առկա -իք վերջածանցը ծագում է հ.-ե. *et-ից: Հ.-ե. *-et/*-ed- մասնիկների վերաբերյալ Հ.Աճառյանը գրում է. «Այս մասնիկները առանձին նշանակությունից զուրկ, ծառայում են ընդարձակելու բառի բունը» (Հ.Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. III, Եր., 1957, էջ 111): Արհեստ բառից բացի -եստ վերջածանցն առկա է նաև զովեստ, համեստ, ուտեստ, պահեստ բառերում (Նույնը, էջ 114: ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 671-672):*

⁸³ *KUB, XXVI, 39, IV, 26-34.*

⁸⁴ *Г. В а р д у м я н, Дохристианские культы армян, Հայ ազգագրություն և քննադատություն, 18, Եր., 1991, էջ 67:*

⁸⁵ *Н. Я н к о в с к а я, Ашшур, Митанни, Арранхэ, «История древнего мира. Ранняя древность», М., 1989, стр. 196.*

⁸⁶ *Н. Я н к о в с к а я, նշվ. աշխ., էջ 196:*

որ Ներգալը ներկայացվում էր մանգաղաձև սրով:⁸⁷ Պատահական չէ նաև, որ «Վեր-խոտիական զոհաբերությունների ցուցակում Ներգալը նույնացվում էր Թեշուրին (Ամարոպի աստծուն-U.Պ.) զոհաբերվող հացահատիկի հետ»:⁸⁸ Այսպիսով, խոտիական ^dU.GUR/Ներգալ աստծու նման ընդերքին և հացահատիկին առնչվող պաշտամունք էր ունենալու նաև ^dU.GUR գաղափարագրի տակ հանդես եկած հայաստանական աստվածությունը:

Գր. Ղափանցյանը հայաստանական այս աստծուն համարում է անդրշիրիանյան աշխարհի, մահվան և հարության անձնավորում աստված՝ ենթադրաբար նույնացնելով Արա Գեղեցիկի հետ:⁸⁹ Քանի որ ^dU.GUR անվան ^dU բաղադրիչը խոսում է անվանականի աստծու նախ և առաջ ամարոպային բնույթ ունենալու մասին, ուստի նրան պետք է համարել ոչ միայն խոտիական ^dU.GUR/Ներգալի, այլև խեթական «Հատիկի Ամարոպի աստծու» զուգահեռը, հնագույն հայկական Բարշամի և, սրա հետ միասին, նախորդ հեթանոսական Կունդ Արամագրի ու ժողովրդական քրիստոնեության Սր Սարգսի:

ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТИВИРОВАНИЯ ЗЕРНОВЫХ В КУЛЬТЕ БАРШАМА

___ Резюме ___

___ С. Петросян ___

По древнеармянским эпическим сказаниям, Баршам-противник солнечного бога Вахагна, а также предка армян Арама. По Мовсесу Хоренаци, сирийцы оожествили Баршама, а царь Тигран, найдя в Месопотамии идол бога Баршамина, повелел отвезти в Армению и установить в Тордане. Налицо религиозный синкретизм и его последствие-контаминация армянского теонима *Баршам* и семитского теонима *Баал-шамем* (Баал-шамин).

Теоним *Баршам*-индоевропейско-армянского происхождения. Он состоит из компонентов *Барш-ам* (ср. *Ар-ам*, *Арг-ам*, *Гел-ам*, *Паск-ам* и т.д.). В основе компонента *барш-* этого армянского теонима лежит и.-е. Прототип *bh₁rs- “зерно” (<и.-е. *bher->латин. Far “полва, крупа”, farina “мука”, гот. barizeins “ячменный”, русск. диал. Бóрошно “ржаная мука” и т.д.). По всей вероятности, бог громовержец Баршам являлся также олицетворением зерна (ср. хеттск. “бог Грозы зерна”). Известно, что пантеон Хайасы возглавил бог ^dU.GUR. По нашему мнению, под этой идеограммой выступает именно Баршам, наследником которого является бог языческих армян Кунд Арамазд (ср. этитет *Кунд* и арм. слово *кут* “семья, зерно, косточка”).

Наирыйский топоним Abarsiuni состоит из компонентов A-bars-iuni, где bars идентичен с *барш* “зерно”. Из того же региона и того же хозяйственно-культурного круга происходит и топоним *Басеан* <**Барс-еан*.

⁸⁷ В. А ф а н а с ь е в а, *Нергал*, “Мифы народов мира”, т. II, стр. 212.

⁸⁸ Н. Я н к о в с к а я, *Եզի. աշխ.*, էջ 196:

⁸⁹ Гр. К а п а н ц я н, *Историко-лингвистические работы к начальной истории армян. Древняя Малая Азия*, Ер., 1956, стр. 88-90, 306.